

QR-kod
maqolaning DOI
sahifasini
ochadi

Seytnazarova Injayim Erjanovna,
Orinbaeva Gulayim Atamurat qizi.
T.Jumamuratov shigarmalarida
“qaraqalpaq” etnonimini qollanilishi
// «O‘zbekiston olimi ayollarining
mamlakat taraqqiyotiga qo‘shayotgan
hissasi» mavzusidagi xalqaro ilmiy-
amaliy konferensiya materiallari
(Nukus, 2026-yil 9–10-oktyabr). –
Nukus, 2026. – B. 1249–1253. – DOI:
[https://doi.org/10.66073/ReFocus-
Conf/0910256](https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910256)

T.JUMAMURATOV SHÍĠARMALARÍNDÁ “QARAQALPAQ” ETNONIMINIŇ QOLLANÍLÍWÍ

Seytnazarova Injayim Erjanovna

*Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti professorı,
filologiya ilimleriniń doktorı (DSc)*

E.mail: s_injaim@karsu.uz

Orinbaeva Gulayim Atamurat qızı

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistrantı

Email: gulayim@karsu.uz

Annotaciya: Maqalada Qaraqalpaqstan xalıq shayırları Tilewbergen Jumamuratovtıń kórkem shıǵarmalarında etnonimlerdiń qollanılıw ózgeshelikleri izertlendi. Tiykargı itibar “qaraqalpaq” etnoniminiń tariyxıy-semantikalıq mazmunına, onıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı ilimiy pikirlerdiń shayırlar shıǵarmalarında kórkem túrde beriliwine, sonday-aq qaraqalpaq xalqınıń urıw-qáwimlik quramın bildiretuǵın atamaların qollanılıwına qaratıldı. T.Jumamuratovtıń “Mákariya sulıw”, “Aǵayınli eki batır”, “Qıyas jırawǵa”, “Ózbek paxtası”, “Tórtlikler” sıyaqlı shıǵarmalarında ushırasatuǵın etnonimlerdiń tariyxıy, etnografıyalıq hám lingvopoetikalıq mazmunı tallandı. Izertlew barısında etnonim, tariyxıy etnonimlik atama, urıw-qáwim ataması hám toponimlik birliklerdi óz-ara ajratıwǵa ayırıqsha itibar berildi.

Gilt sózler: T.Jumamuratov, etnonim, qaraqalpaq, qaraqalpaq xalqı, qıpshaq, urıw-qáwim ataması, etnonimika, lingvopoetika.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности употребления этнонимов в художественных произведениях народного поэта Каракалпакстана Тилеубергена Жумамуратова. Основное внимание уделяется историко-семантическому содержанию этнонима «каракалпак», художественному отражению в произведениях поэта научных взглядов на его происхождение, а также употреблению наименований, обозначающих родоплеменной состав каракалпакского народа. Анализируется историческое, этнографическое и лингвопоэтическое содержание этнонимов, встречающихся в таких произведениях Т. Жумамуратова, как “Mákariya sulıw”, “Aǵayınli eki batır”, “Qıyas jırawǵa”, “Ózbek paxtası”, “Tórtlikler”. В процессе исследования особое внимание уделяется разграничению этнонимов, исторических этнонимических наименований, родоплеменных наименований и топонимических единиц.

Ключевые слова: Т.Жумамуратов, этноним, каракалпак, каракалпакский народ, кыпшак, родоплеменное наименование, этнонимика, лингвопоэтика.

Annotaciya: The article examines the specific features of the use of ethnonyms in the literary works of Tileybergen Jumamuratov, the People’s Poet of Karakalpakstan. Particular attention is paid to the historical and semantic content of the ethnonym “Karakalpak”, the artistic representation of scholarly views on its origin in the poet’s works, as well as the use of names denoting the clan and tribal composition of the Karakalpak people. The historical, ethnographic, and linguopoetic content of the ethnonyms found in such works by T. Jumamuratov as “Makarya Sulıw”, “Aǵayınli eki batır”, “Qıyas Jırawǵa”, “Ózbek paxtası”, “Tórtlikler” is analyzed. In the course of the study, particular attention is given to distinguishing ethnonyms, historical ethnonymic names, clan and tribal names, and toponymic units.

Keywords: T.Jumamuratov, ethnonym, Karakalpak, Karakalpak people, Kipchak, clan and tribal name, ethnonymics, linguopoetics.

Kirisiw. Xalıqlardıń etnikalıq tariyxın, qalıplesiw processin hám etnikalıq quramın úyreniwde etnonimlerdiń tutqan ornı ayırıqsha. Etnonimler tek belgili bir xalıq, el yaki urıw atın bildiriw menen sheklenbey, sol xalıqtıń tariyxıy ótmishi, etnikalıq quramı, mádeniy baylanısları hám tiliniń rawajlanıwı haqqında da maǵlıwmat beretuǵın tillik birlikler sıpatında kórinedi. Sol sebepli kórkem shıǵarmalar daǵı etnonimlerdi izertlew til bilimi menen bir qatarda tariyx, etnografiya hám folklortanıw ushın da áhmiyetli.

Tilewbergen Jumamuratov — Aral boyı xalıqlarınıń turmısın, tariyxın, úrp-ádetin, ruwxıy dúnyasın hám milliy ózgesheliklerin kórkem sóz arqalı keń sáwlelendire alǵan shayır. Onıń shıǵarmalarında qaraqalpaq xalqınıń ótmishi hám búgingi kún turmısı menen baylanıslı kóplegen maǵlıwmatlar saqlanǵan. Sonlıqtan shayır dóretpelerinde qollanılǵan etnonimlerdi arnawlı izertlew qaraqalpaq tiliniń tariyxıy leksikasın úyreniwde de áhmiyetli.

T.Jumamuratov shıǵarmalarındaǵı etnonimlerdi izertlewde, eń dáslep, “qaraqalpaq” etnoniminiń kelip shıǵıwı hám semantikalıq mazmunı menen baylanıslı pikirlerge toqtalıw kerek. Sebebi shayırdıń bir qatar shıǵarmalarında “qaraqalpaq” ataması tek xalıq atı sıpatında emes, al onıń tariyxıy tamirlarin eske túsiretuǵın kontekstte de qollanıladı.

“Qaraqalpaq” etnoniminiń tariyxıy-semantikalıq negizleri. “Qaraqalpaq” etnoniminiń kelip shıǵıwı haqqında ilimde bir neshe pikirler bar. N.Dáwqaraev “Berdaq” shıǵarmaların izertlew barısında “qalpaq” atamasınıń rus jılnamaları hám “chernie klobuki” ataması menen baylanıslı bolıwı múmkin ekenin atap ótken edi. [1. 35] Onıń pikirinshe, tariyxıy dáwirlerde belgili bir qáwimler birlespesiniń siyasiy-ekonomikalıq jaǵdayları ózgeriwine baylanıslı olardıń atawlarında da ózgerisler júz bergen. Sol sebepli “klobuki” hám “chernie klobuki” atamaları “qalpaq” hám “qara qalpaq” túsiniqleri menen salıstırılıp úyreniledi.

“Qaraqalpaq” etnoniminiń etimologiyasına baylanıslı bul pikirler menen birge Rashid ad-Din, P.P.Ivanov, T.A.Jdanko, S.P.Tolstov sıyaqlı ilimpazlardıń da kózqarasları tilge alınadı. T.Jumamuratovtıń shıǵarmalarında bul ilimiy-tariyxıy máseleler tikkeley ilimiy bayanlama túrinde emes, kórkem obrazlar, tariyxıy maǵlıwmatlar hám xalıq arasındaǵı túsiniqler arqalı beriledi.

D.Aytmuratov “qalpaq” sóziniń birneshe semantikalıq mánilerin kórsetedi. Olardıń arasında bas kiyim, salǵırt, shash, bas, joqarı yaki ústińgi bólik, batır-márt, titul-ataq mánileri menen birge “Qalpaq, qaraqalpaq etnoniminiń qısqartılǵan variantı” degen túsinikti de keltirip ótedi.[2. 72-78]

Demek, “qaraqalpaq” etnoniminiń semantikasın tek “qara + qalpaq” komponentleriniń tuwrı mánisi menen sheklep qaraw jetkilikli emes. Onıń tariyxıy qollanıwı, “qalpaq” sóziniń semantikalıq keńligi hám qaraqalpaq xalqınıń etnikalıq tariyxı menen baylanıslı kózqaraslar da esapqa alınadı.

T.Jumamuratovtıń “Mákariya sulıw” shıǵarmasında “qaraqalpaq” etnoniminiń tariyxıy atamalarınń biri menen baylanıslı qızıqlı mısál ushırasadı:

At sebilitip kólikli,

Uzaqtan elshi kelipti,

Oylanıp “chernie klobuk”,
Qudalıqqa kónipti.

Bul mısalda shayır qaraqalpaqlardı tuwrıdan-tuwrı “qaraqalpaq” dep atamay, “chernie klobuk” tariyxıy atamasın qollanadı. Sol arqalı kórkem kontekstte qaraqalpaq xalqınıń tariyxıy atawları arasındaqı baylanısqa belgi berip turǵanday kórinedi. Etnonimniń bunday túrde qollanıluwı shıǵarmanıń tariyxıy mazmunın tereńlestirip, onıń etnikalıq kontekstin anıǵıraq sezdirip turıwǵa xızmet etedi.

Bul jerde “chernie klobuki” ataması tuwrı etnonimniń sinonimi sıpatında emes, bálki shayır kórkem kontekstte qaraqalpaq etnoniminiń tariyxıy qatlamın eske túsiriwshi birlik sıpatında qollanǵan dep qaraw orınlı. Bunday qollanıw shıǵarmanıń tariyxıy kórinisin keńeytip, etnonimniń semantikalıq qatlamların ashıwǵa xızmet etedi.

T.Jumamuratovtıń shıǵarmalarında “qaraqalpaq” ataması xalıqtıń etnikalıq atı sıpatında da, onıń tariyxıy ózligin bildiriwshi birlik sıpatında da qollanıladı. Shayır bul atama arqalı qaraqalpaq xalqınıń tariyxına, turmısına hám ruwxıy dúnyasına baylanıslı maǵlıwmatlardı beredi.

Ásirese, Genjebay baqsınıń namaları haqqındaǵı maǵlıwmatlar arasında qaraqalpaqlardıń áyyemgi dáwirlerden shabandoz xalıq retinde tanılǵanı, at miniw mádeniyatı, “Qara jorga”, “Qaraqalpaq”, “Qara úy”, “Qara taw”, “Qara dárya” sıyaqlı atamalar menen baylanıslı xalıq arasındaqı túsiniqler keltiriledi. Bul derekler shıǵarmadaǵı etnonimniń tek atawlıq xızmet penen sheklenbey, xalıqtıń ózin-ózi tanıwı hám tariyxıy este saqlawı menen baylanıslı ekenin kórsetedi.

Alım A.Gafurovtıń pikirinde “qara” komponentiniń tek reńdi bildiriw menen sheklenbey, “ullı”, “kúshli”, “qúdiretli” sıyaqlı mánilerde de qollanıluwı múmkin ekeni atap ótilgen. [3]

Joqarıdaǵı maǵlıwmatlarǵa súylene otırıp sonı aytıwǵa boladı, T.Jumamuratov shıǵarmalarında “qaraqalpaq” ataması tariyxıy hám etnikalıq mazmunı tereń birlik sıpatında kórinedi. Shayır onı xalqınıń ótmishi, milliy ózligi hám mádeniy yadınıń bir bóligi retinde kórkem kontekstke engizedi. Sonday-aq, shayırdıń “Tórtlikler”inde “qaraqalpaq” etnonimi tómendegishe mazmunda qollanılganın kóriwge boladı. Mısalı:

Qaraqalpaq elim qanday jarasıqlı, Miymañ kelse, kewli tolar qarasıp, Jerles bolsań, abıroyǵa sherik bol, Ómirińniń kórkishlerin qalasıp. **“Tórtlikler”**

Bul úzindide “qaraqalpaq” etnonimi poetikalıq kontekstte tek xalıqtıń atawı retinde emes, al eldiń birlik, miymandoslıq hám watanlaslıq sıyaqlı ruwxıy qásiyetlerin bildiriwshi milliy-mádeniy birlik retinde de qollanılgan. Demek, etnonim shayır lirikasında xalıqtı ataw menen sheklenbey, milliy ózin-ózi tanıw hám elge tiyislilik sezimin kúsheytıwshi lingvopoetikalıq qural wazıypasın da atqaradı.

Haqıyqattı aytım, asa maqtamay, Júyrikleri qattı shaptı, toqtamay, Qaraqalpaq — wádesine wapalı, Xalqımnıń júregi — appaq paxtaday. **“Ózbek paxtası”**

Bul mısalda **“Qaraqalpaq”** etnonimi xalıqtıń milliy atawı sıpatında qollanılp, onıń ruwxıy qásiyetlerin sıpatlawǵa xızmet etedi. **“Wádesine wapalı”** etnonimdi wapadarlıq, doslıq hám adamgershilik mazmunı menen baylanıstırsa, **“xalqımnıń júregi”** sóz dizbegi birlik hám xalıqqa tiyislilik sezimin kúsheytı.

Sonin menen birge uzindidegi “qaraqalpaq” etnonimi xalq aldindaǵı juwapkershilik mazmunında da qollanılǵan. **“Ózim de qaraqalpaq”** degen kontekst shayırdın ózin sol etnik birliktiń bir bólegi ekenligin kúshli emociya menen bildirip tur.

T.Jumamuratov shıǵarmalarında ulıwma xalq ataması menen birge qaraqalpaq xalqınıń ishki etnikalıq quramın bildiretuǵın urıw atamaları da ushırasadı. Biraq olar “qaraqalpaq” etnonimine qaraǵanda siyrek qollanılǵan. “Qıyas jırawǵa” shıǵarmasında:

Qaraqalpaq tıp saǵası-on sannan,
Dástúr bolıp qalǵan eken bul sonnan,
Dep jırladıń alıp altın arshańnan,
Eldiń shejiresi bolǵan Qıyassań.

degen qatarlarda qaraqalpaq xalqınıń shejiresine baylanıslı túsiniq beriledi. Bul mısalda shayırdın etnikalıq quram haqqındaǵı maǵlıwmatlardı folklorlıq-shejirelik dástúr menen baylanıstırǵanı kórinedi. Shayırdın “Aǵayınli eki batır” shıǵarmasında:

Sahra gezip júrgen xalıq,
Qıpshaqlı dep ataq alıp,
Qaysı ásir ekenligi,
Bizler ushın emes anıq.

degen qatarlarda “qıpshaqlı” ataması qollanılǵan. Bul birlik belgili bir etnikalıq toparǵa tiyislilikni bildiredi. Mısalda “qıpshaqlı” ataması tariyxıy-etnikalıq mazmunǵa iye bolıp, shıǵarmanıń tariyxıy kórinisin anıqlastırıwǵa xızmet etedi. “Mákáriya sulıw” shıǵarmasında bolsa:

Qıpshaq degen el eken uzın-shubay,
Awillar geyde uzaq, birde sıbay,
Jay salıw, qońıs basıp daraq egiw,
Olarǵa dástúr emes otırıqshıday.

Bul mısalda “qıpshaq” ataması “el” sózi menen birge qollanılıp, etnikalıq topar atın tikkeley bildirip tur. Sol sebepli bul kontekstte “qıpshaq” ataması urıw-qáwim ataması bolıwı menen birge, etnikalıq mazmunı anıq seziletuǵın etnonimlik birlik sıpatında kórinedi.

Bul eki mısaldı salıstırǵanda, shayır “qıpshaq” atamasın eki túrli grammatikalıq-kontekstlik formada qollanǵanın kóriwge boladı: qıpshaqlı formasında tiyislilik mánisi, qıpshaq degen el birikpesinde bolsa etnikalıq topar atı basım.

Etnonim, toponim hám jergilikli atawlar. Etnonimlik materialdı tallawda xalq atı menen geografiyalıq atawlardı bir-birinen ajratıw kerek. Sebebi kórkem shıǵarmalarda belgili bir jerdiń atı sol jerde jasawshı adamlardı da bildiriwi múmkin. Biraq bunday qollanıw bárqulla da etnonim bolıp esaplanbaydı. Mısalı, “Moynaqshılar” formasındaǵı atama geografiyalıq ataw — Moynaq negizinde jasap turǵan jergilikli xalq atawı retinde qaralıwı kerek. Sol sıyaqlı “Qońırat” ataması da kontekstke qaray toponim yaki etnonimlik mánide qollanıwı múmkin. Sonlıqtan statistikalıq esapta hár bir atawdı tek formasına qarap emes, konteksttegi mánisine qarap klassifikaciyalaw maqsetke muwapıq boladı.

Juwmag. T.Jumamuratov shıǵarmalarında etnonimler san jaǵınan júdá kóp bolmaǵanı menen, mazmunlıq jaqtan keń maǵlıwmat beredi. Shayır “qaraqalpaq” etnonimin kórkem sózde tek xalıq atı sıpatında emes, al onıń tariyxıy ótmishi, etnikalıq ózligi, mádeniy yadı hám ruwxıy dúnyası menen baylanıslı kontekstlerde qollanǵan. “Mákárya sulıw” shıǵarmasındaǵı “chernıe klobuk” ataması qaraqalpaq etnoniminiń tariyxıy-semantikalıq qatlamına tiyisli bolsa, “Qıyas jırawǵa” shıǵarmasındaǵı urıw-qáwimlik maǵlıwmatlar xalıqtıń etnikalıq quramına baylanıslı túsiniqlerdi ashıwǵa járdemlesedi.

“Qıpshaqlı” hám “qıpshaq degen el” sıyaqlı mısallar shayır dóretpelerinde urıw-qáwim atamalarınń da etnikalıq mazmun menen baylanıslı qollanılǵanın kórsetedi.

Sonday-aq, T.Jumamuratovtıń etnonimlik materialları qaraqalpaq xalqınıń tariyxı, etnikalıq quramı hám til tariyxı menen baylanıslı birqatar dereklerdi ózinde saqlaydı. Sonlıqtan kórkem shıǵarmalardaǵı etnonimlerde tek atawlıq birlik sıpatında emes, tariyxıy-etnikalıq hám lingvopoetikalıq konteksttiń quramlıq bóligi retinde qaraw zárúr.

Demek, T.Jumamuratov dóretpelerinde qollanılǵan etnonimler shıǵarmalarınń tariyxıy mazmunın tereńlestiriw, milliy ózlikti bildiriw, etnikalıq yadı saqlaw hám obrazlı mazmun jaratıw sıyaqlı birneshe wazıypanı atqaradı. Olardı sistemalı túrde izertlew qaraqalpaq tilindegi etnonimlik qatlamnıń qalıplesiw hám rawajlanıw ózgesheliklerin anıqlawǵa da múmkinshilik beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Dáwqaraev N. Berdaq shayır. – Nókis: Qaraqalpaq mámleketlik baspası, 1950.
2. Aytmuratov D. O tyurkskix etnonimax «Karakalpak», chernıe klobuki. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1981. – №2.
3. Gafurov A. Imya i istoriya. Ob imenax arabov, persov, tadzhikov i tyurkov. – Moskva, 1987.
4. Jumamuratov T. Mákárya sulıw. Roman. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1973.
5. Jumamuratov T. Zamanlaslarım. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1961.
6. Jumamuratov T. Aralǵa keldim oralıp. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2015.